

Г. І. Гримашевич
(Житомирський державний університет
імені Івана Франка, м. Житомир)

ДІАЛЕКТНИЙ ТЕКСТ ГОВІРКИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СИСТЕМНИХ ВІДНОШЕНЬ ПРИСЛІВНИКІВ

Г. І. Гримашевич. Діалектний текст говірки як відображення системних відношень прислівників.

У статті проаналізовано системні відношення прислівників як лексико-граматичних одиниць на матеріалі опублікованих діалектних текстів говірки села Машево Чорнобильського району; акцентовано увагу на особливостях діалектної синонімії у сфері адвербіатива, яка характеризується відсутністю багатокомпонентних синонімічних рядів; визначено основні типи прислівників, які вступають в антонімічні відношення в діалектному тексті, що зумовлено тематикою розповідей діалектоносіїв; з'ясовано специфіку функціонування прислівників-синонімів і прислівників-антонімів у зв'язному говірковому мовленні в ідіолекті одного діалектоносія.

Ключові слова: прислівник, ідіолект, діалектний текст, говірка, синоніми, антоніми.

Г. И. Гримашевич. Диалектный текст говора как отображение системных отношений наречий.

В статье проанализированы системные отношения наречий как лексико-грамматических единиц на материале опубликованных диалектных текстов говора села Машево Чернобыльского района; акцентировано внимание на особенностях диалектной синонимии в области адвербиативов, которая характеризуется отсутствием многокомпонентных синонимических рядов; определены основные типы наречий, которые вступают в антонимические отношения в диалектном тексте, что обусловлено тематикой рассказов диалектоносителей; определена специфика функционирования наречий-синонимов

и наречий-антонимов в связной диалектной речи в идиолекте одного диалектоносителя.

Ключевые слова: наречие, идиолект, диалектный текст, говор, синонимы, антонимы.

H. I. Hrymashevych. Dialectal text in hovirka as reflection of system relations of adverbs.

In the article on material of the published dialectal texts of hovirka of the village of Masheve of the Chernobil district it is analysed the system relations of adverbs as lexiko-gramatical units; attention is accented on the features of dialectal sinonimia in the field of adverbial which is characterized by the absence of multicomponent synonymous rows; certainly the basic types of adverbs entering into antonymous relations in a dialectal text that is predefined by the subject of stories of dialektonosii; it is found out the specific of functioning of adverbs-synonyms and adverbs-antonyms in the coherent dialectal broadcasting in idiolekt of one hovirkonosiy.

Keywords: adverb, idiolekt, dialectal text, hovirka, synonyms, antonyms.

Упродовж останніх десятиріч в українській діалектології центр ваги змістився на дослідження говіркових одиниць різних рівнів у зв'язному мовленні – діалектному тексті – як репрезентантів ідіостилю діалектоносіїв, які формують мовний простір говірки (праці Г. Аркушина, К. Глуховцевої, П. Гриценка, М. Делюсто, В. Леснової, Г. Мартинової, Н. Руснак та ін.). Така посилена увага до діалектного тексту зумовлена тим, що він може бути оцінений як простір природної реалізації говіркових явищ, як засіб фіксації і збереження важливої для дослідників інформації про реальні процеси, що пронизують діалектне мовлення й говірки як одну з форм існування національної мови [4, с. 15]. Водночас важливим є питання системних відношень лексичних діалектних одиниць, насамперед синонімів та антонімів, представлене в діалектному тексті, що й зумовлює актуальність нашої розвідки.

Зауважимо, що проблема лексичної синонімії належить до найбільше розроблюваних в Україністиці, оскільки її розпрацюванню присвятили дослідження В. Бездітко, Л. Лисиченко, М. Муравицька, О. Мартиняк,

Т. Михайлова, Г. Наконечна, Т. Панько, М. Сташко, О. Тараненко та інші, хоча, як зазначає З. Франко, низка аспектів досі є дискусійними, а багато об'єктів маловивченими [5, с. 127]. Одним із дискусійних і досі остаточно не з'ясованих є питання діалектної синонімії. Зауважимо, що поняття синонімів в українській літературній мові (синоніми – слова, які називають те саме поняття, є однаковим або близькими за семантикою, проте різняться відтінками значень чи емоційно-експресивним забарвленням [2, с. 18]) й діалектній різняться. Ми підтримуємо думку Г. Аркушина про те, що вважати синонімами можна лише ті лексеми, які паралельно вживає говірконосій у своєму мовленні, а вже використання представниками різних говірок навіть однакових чи близьких за значенням лексем не створює синонімічного ряду [1, с. 109–110], тобто представлені лексеми в будь-якому опублікованому діалектному словникові тільки тоді можемо вважати синонімами, якщо вони зафіксовані в мовленні одного діалектоносія як представника певної говірки, тому й вирішення проблеми діалектної синонімії має насамперед ґрунтуватися на дослідженні цього явища у зв'язному тексті, записаному від одного інформатора.

Джерелами нашої розвідки слугували видані записи діалектних текстів редуکتивної говірки села Машеве Чорнобильського району, жителі якої після аварії на ЧАЕС були компактно відселені в с. Лукаші Баришівського р-ну Київської обл. і змогли таким чином зберегти особливості свого мовлення. Вибір такого об'єкта дослідження зумовлений насамперед тим, що тут представлені зразки зв'язного мовлення, записані від діалектоносіїв однієї говірки, що дає змогу простежити особливості ідіолекту однієї людини зокрема й діалектні риси на всіх мовних рівнях говірки загалом. Зауважимо, що в науковій літературі превалює визначення говірки як мінімальної діалектної одиниці, реальної комунікативної системи, засобу спілкування мешканців одного, рідше кількох населених пунктів (С. Бевзенко, Й. Дзендзелівський, П. Гриценко та ін.); відомі погляди на говірку як сукупність ідіолектів (К. Глуховцева); ми ж до зазначеного вище додамо, що говірка як динамічна

система є джерелом функціонування різних лексико-граматичних класів слів як одиниць лексичної діалектної системи, які вступають у різні системні відношення, передовсім синонімії та антонімії, що ми намагатимемося з'ясувати на прикладі незмінюваного класу слів – прислівників.

Як засвідчила вибірка матеріалів із досліджуваних діалектних текстів говірки села Машеве Чорнобильського району, один діалектоносієй уживає значно меншу кількість синонімів до того чи того прислівника, ніж він має в літературній мові. Це підтверджує думку вчених про те, що синонімією жоден із діалектів не може рівнятися із літературною мовою, яка незрівнянно багатша за будь-який діалект [5, с. 148], а своїм виникненням говіркова синонімія завдячує переважно інтерференції (діалектне + літературне й діалектне + іншоговіркове й іншомовне) і меншою мірою полісемантизації окремих слів [5, с. 134]. Крім того, у кожного інформатора різний ступінь використання прислівників-синонімів і різні лексеми для оформлення синонімічних відношень. Водночас кількість використання адвербіативів-синонімів залежить від розміру записаного діалектного мовлення, тематики розповіді діалектоносієй, рівня його освіти, способу його життя (постійне проживання в одному населеному пункті чи міграція з одного до іншого), територіально-географічного розташування населеного пункту як суміжної з білоруськими говірками території тощо. Зокрема, у говіркових текстах відзначаємо насамперед різнокореневі (власне лексичні) синоніми – здебільшого прислівники місця, часу, міри і ступеня, способу дії: *у́досв'є́та* [I, с. 58],¹ *у́тром* [I, с. 80]; *ст¹рашно* [I, с.

¹ Приклади далі подаємо з указівкою тільки на номер книги й сторінку фіксації прислівника без зазначення повної назви видання: Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 1. Тексти / Уклад. Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика. К. : Довіра, 2003. – 456 с. : іл.; Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 2. Тексти / Уклад. Г. В. Воронич, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар. К. : Довіра, 2003. – 607 с. : іл.; Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 3. Матеріали до Лексичного атласу української мови / Уклад. Ю. І. Бідношия та ін. – К. : Довіра, 2003. – 225 с. : іл.; Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 4. Матеріали до Поліського етнолінгвістичного атласу / Уклад. Ю.І. Бідношия та ін. – К.: Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій, 2005. – 704 с. : іл.

82], *жутко* [I, с. 82]; *йакоc'* [I, с. 72] *однажди*ⁱ [I, с. 90]; *тутака* [I, с. 22], *радом* [I, с. 18]; *богато* [I, с. 18], *б'ітком* [I, с. 82]; *в-ел'м'і* [I, с. 116], *оч-і"н'* [I, с. 20]; *погано* [I, с. 2], *н'едобре* [I, с. 62]; *спокон'в'е'ку*, *здоўна* [III, с. 211]; *часом, по'ройу* [III, с. 211]; *зно'ў, оп'ят'* [III, с. 211]; *ного'р'е'*, *нов'ер'ху* [III, с. 211]; *посл'е^a, поз'н'е'ї* [III, с. 210]; *гур'том, разом* [III, с. 216]; *б-і"ст'р-еї, хут'ч-еї* [III, с. 220]; *б-і"ст'р-еї, ху'ч:еї* [IV, с. 68]; *гарно, кра'с'иво* [I, с. 252]; *п'рав'іл'но* [I, с. 182], *в'і'рно* [I, с. 184]; *но'хал'но, бе'с:ов'е'сно* [III, с. 215]; *беспре'ри'ўно* [I, с. 244], *ўс-ег'да* [I, с. 254] та ін.

Зрідка зв'язному мовленні спостерігаємо функціонування контекстуальних синонімів (*н'езом'е'тно*, *т-і"х'ен'ко*, *пот-і"х'ен'ку* [IV, с. 88], *кол-і"з'*, *тоди*ⁱ [IV, с. 92]), семантику яких можна встановити тільки з тексту. Спорадично відзначаємо спільнокореневі синоніми, подекуди – зі згрубілими суфіксами як виразниками інтенсивності вираження ознаки: *т'ажело* [II, с. 242], *т'ажко* [II, с. 258]; *багато*, *богот'ушчо* [I, с. 140]; *назад* [I, с. 140], *ўзад* [I, с. 142]. Зауважимо, що з-поміж відзначених пар синонімів перше слово можна вважати домінантою, оскільки воно переважає в ідіолекті говірконосія, а друге зафіксоване значно рідше.

Зазначимо, що аналіз вибраного матеріалу не дав змоги підтвердити думку Г. Аркушина про те, що говірковими синонімами є лексеми для реалізації негативно маркованого значення (позитивного значно рідше) [1, с. 110], очевидно, через те, що зазначені явища насамперед можна спостерігати в системі іменника чи прикметника, хоча зрідка відзначаємо прислівники як складники лексико-граматичної системи говірки для позначення різної інтенсивності дії чи ознаки з різною стилістичною характеристикою.

Як зауважує Г. Аркушин, упродовж останнього півстоліття в українських говірках збільшилася кількість синонімічних назв у зв'язку із запозиченнями з літературної мови що призводить до того, що літературна мова, впливаючи на лексику говірки, формує своєрідні синонімічні ряди, хоча існують діалектні назви реалій, які не мають літературних

відповідників, та й самі реалії часто незнайомі загалом [1, с. 111]. Оскільки в полі зору нашого дослідження є прислівники як виразники різних обставинних значень, а не іменники, такого процесу ми не спостерігаємо, бо в досліджуваних текстах не відзначено широких синонімічних рядів, а відзначені адвербіативи мають виразні риси, переважно фонетичні, притаманні середньополіським говіркам.

Основним критерієм синонімічності говіркових прислівників у досліджуваних текстах є здатність слів замінювати одне одного, тобто бути взаємозамінними. Спостерігаємо визначальну функцію синонімів – здатність досліджуваних синонімічних одиниць дублювати або уточнювати лексичне значення прислівника, виражати відтінки адвербіатива, подекуди підсилюючи його семантику.

Протилежність понять, що є відбиттям протилежності явищ, знаходить вираження в антонімії. В основі антонімії лежать істотні особливості дійсності, які відображаються як протилежні поняття в логіці й антонімічні значення в мові. Щодо антонімів Д. Шмельов зазначав, що це слова, які протиставляються за найбільш загальною і суттєвою для їх значення семантичною ознакою, причому перебувають на крайніх точках відповідної лексико-семантичної парадигми [6, с. 87]. Тому в антонімічних парах реалізується відношення протилежності. Серед антонімів виділяють різнокореневі (власне лексичні) та спільнокореневі. На нашу думку, не зовсім правильне твердження, що різнокореневі антоніми належать до розряду лексичних, а спільнокореневі – до словотвірних, граматичних, афіксальних [3, с. 72-81], оскільки всі зазначені різновиди антонімів свідчать про лексичне багатство мови чи діалекту. Як і в літературній мові загалом, у досліджуваній говірці переважають різнокореневі антоніми, і їхня кількість, на відміну від синонімів, є значно більшою, що, очевидно, зумовлене тим, що в багатьох уривках зв'язного мовлення інформатори згадують свої молоді роки й порівнюють колишнє життя із сучасним, називають місце події, про яку розповідають, залежно від її розташування – близько чи далеко, оповідають

про спосіб виконання чогось як із позитивного, так і негативного боку, що, закономірно, призводить до виникнення антонімічних пар. Натомість зазначимо, що діалектне мовлення не дає підстав підтвердити думку Д. Шмельова про те, що приєднання до слова стверджувальної семантики заперечної частки **не** – найпродуктивніший спосіб передачі протилежного поняття [6, с. 131], оскільки антонімів із такою часткою в досліджуваних текстах не відзначено, а функціонують різнокореневі антоніми як виразники протилежних значень адвербіативів. Серед зафіксованих у досліджуваних діалектних текстах відзначаємо найбільшу кількість антонімів – прислівників місця, значна частина яких має по кілька фонетичних варіантів: *да|л'єко* [II, с. 184] *пору|ч* [II, с. 256]; *о|тут, о|там* [IV, с. 60]; *та|мака* [I, с. 16], *ту|така* [I, с. 22]; *от|ц'ул'а, о|т:ул'а* [III, с. 213]; *с'у|ди'* [I, с. 18], *ту|ди'* [I, с. 65], *ту|дойу* [I, с. 18], *с'у|дойу* [I, с. 98]; *но^а|л'є'во, на^о|право* [I, с. 52]; *ўне|ред* [I, с. 86], *но|зад* [I, с. 58]; *н·і^и|д'є* [I, с. 82], *кру|гом* [I, с. 80]; *д·ес'* [I, с. 30], *тут* [I, с. 20]; часу: *даў|но, шчас* [I, с. 238]; *т'є|п·єр* [IV, с. 382], *ко|л'іс'* [IV, с. 382]; *ў|ранці* [I, с. 38], *вечером* [I, с. 32]; *утром* [I, с. 3] *в·єч·єром* [I, с. 34]; *ну^оч:у* [I, с. 22], *д·н'у^ом* [I, с. 22]; *поп·є|род, нопос|л'і'єд* [I, с. 80]; *із|разу* [I, с. 14], *по|то^ум* [I, с. 14] та ін.; дещо рідше – способу дії: *по·|руск·і^и* [I, с. 202], *по·|нашому* [I, с. 206]; *по·|нашому* [I, с. 60], *по·|і'ному* [I, с. 90]; *уз|довж, ўпоп'є|рок* [III, с. 212]; *хоро|шо* [I, с. 16], *по|гано* [I, с. 22]; *у|м'є'ст'і'є* [I, с. 32], *о|д':є'л'но* [I, с. 32]; *т'рудно* [II, с. 258], *л'є|гко* [II, с. 260] та ін.; спорадично – міри і ступеня: *ба|гато* [I, с. 16], *мало* [I, с. 72] тощо.

Зауважимо, що досить часто в мовленні діалектоносія функціонує по кілька антонімічних пар: *то|ди'*, *те|пер* [IV, с. 14], *те|пер, ран'чеї* [IV, с. 20], *ко|л'із', те|пер* [IV, с. 22], *ко|л'і'с', с'о|гон':є* [IV, с. 44], *ул'і'тку, ў|з·і^имку* [IV, с. 22], *з·і^имойу, і'є'то^ум* [IV, с. 48]. Спорадично відзначаємо функціонування у прислівників-антонімів формі компаратива: *бул'ш, |бул'ше* [I, с. 32] *м'єни, |м'єнше* [I, с. 66]; *|бу^ол'єї* [I, с. 94], *|м'єн'єї* [I, с. 41] та ін.

Отже, дослідження системних відношень у сфері прислівника як лексико-граматичного класу слів дає підстави зробити висновки, що для

діалектного мовлення, як і літературної мови, характерні явища синонімії та омонімії у сфері прислівника, хоча функціонування зазначених лексичних одиниць має свою специфіку, оскільки діалектними синонімами є ті, які використовує один діалектоносії як представник певної говірки, тому, очевидно, не спостерігаємо багатокомпонентних синонімічних рядів. Щодо антонімії підсумуємо, що таке явище в системі діалектного адвербіатива більш поширене, оскільки відзначено функціонування значної кількості антонімічних пар на позначення тих самих явищ у мовленні одного інформатора.

Перспективи подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні прислівників із позиції синхронії в діалектному тексті як складової лексико-семантичної системи говірки, групи говірок і діалекту.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Аркушин Г. Л. Народна лексика Західного Полісся : монографія / Григорій Львович Аркушин. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. – 236 с.
2. Ващенко В. С. Українська лексикологія: Семантико-стилістична типологія слів : Посібник для студентів-філологів / В. С. Ващенко. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1979. – 124 с.
3. Воробьева Н. И. Семантика музыкального термина и ее динамика / Н. И. Воробьева // Сопоставительное изучение семантической динамики : сб. науч. трудов. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – С. 72–81.
4. Гриценко П. Ю. Текст як простір вияву діалектних явищ / П. Ю. Гриценко // Збірник лінгвістичних праць : до 60-річчя проф. О. А. Колесникова. – Ізмаїл, 2000. – С. 9–15.
5. Франко З. Т. Лексична синонімія / З. Т. Франко // Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 127–163.
6. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1973. – 280 с.